

Szent-Iványi Ilona

Isten a folyamatteológiában

Ismertetségünk és barátságunk is már több évtizedes. 1985-ben egyik délelőtt a budapesti unitárius püspöki hivatalban csöngött a telefon. Christine Hayhurst keresett a londoni unitárius központból, és megkért, hogy menjek ki érted a pályaudvarra, és kísérjelek át a Keletiből a Nyugatiba. Akkor jöttél haza angliai tanulmányutadról. Mondtam, hogy nem ismerlek, de megnyugtattott, hogy nem lesz nehéz, mert nagy kucsmát viselsz.

Így is történt. Rögtön megismertük egymást. Tele voltál új teológiai gondolatokkal, sokat beszélgettünk, de mire átértünk a másik pályaudvarra, a Kolozsvárra tartó vonatra várva már tele voltál félelemmel, izgalommal. Vajon hogy fogják átengedni a határon a sok teológiai könyvet?

Az 1990-es évek elején pezsegni kezdett a teológiai élet. Ennek jegyében határoztuk el néhányan Budapesten, hogy teológiai konferenciasorozatot indítunk Korunk unitarizmusa címmel a kolozsvári teológiai tanárok bevonásával. Felváltva hol Budapesten, hol Kolozsvárott találkoztunk. Megindult az együtt gondolkodás. Az volt a cél, hogy az ezredvégre egy új, kidolgozott unitárius felnőtt hittankönyvvel állhassunk a nagyközönség elé.

Ennek volt egyik eredménye, hogy a chicagói tanulmányaim inspirációja során a folyamatteológiával ("process theology") kezdtem foglalkozni. A folyamatteológia a 20. század második felének egyik jelentős filozófiai és teológiai gondolatvilága. Erről több tanulmányt is írtam, s emellett egy kis protestáns főiskolán szemináriumokat tartottam az irányszatról.

Kedves Elek! Születésnapod alkalmából ebben a témakörben írt gondolataimat frissítettem fel. A mi egy Istenünk éltesen sokáig!

Isten a „résztvételi szenvedő társ”

A folyamatteológia nem úgy épül fel, mint a hagyományos rendszeres teológiák. Az „Istenről”, „Jézusról”, „Szentlélekről” és az „Egyházról” fejezet címek távol állnak a folyamatteológiai gondolkodástól még akkor is, ha a folyamatteológiai munkák esetenként önálló fejezeteket, sőt önálló könyveket is jelentenek a fent említett kérdéskörökben. A folyamatteológia ugyanis filozófiai teológia, és tartózkodik a „kijelentéspozitivizmustól”. Ezért csupán

arról beszélhetünk, hogy e teológiai megközelítés miként használja az „Isten” szót.

A másik nehézség, amelyet előre kell bocsátanunk az, hogy a folyamat-teológia terminusainak még nincsenek elfogadott magyar megfelelői. Maga a „folyamattológia” megnevezés is csak többé-kevésbé használatos fordítása a „process theology”-nak.

Alfred North Whitehead (1861–1947), a process atyja az angolszász empirizmus hagyományai alapján folytatta filozófiai munkásságát, s vizsgálódásának tengelyébe a tapasztalat elemzése került. Úgy véli, hogy a tapasztalatban nem szubsztanciális valóságokkal, hanem a megvalósulás felé gördülő folyamatokkal állunk szemben. A valóságos dolgok egy átmenetet jelenítenek meg, s megvalósulásukkor már meg is semmisülnek. Így a valóság igazi arca nem a dolgok léte, hanem azoknak létrejötte, megvalósulása. Nem dolgok, hanem folyamatok jellemzik a világot. Ezek a folyamatok sajátos módon kapcsolódnak össze. Múlt, jelen és jövő folyamatként kapcsolódnak egymáshoz. A tegnapi éneket nem tudom visszahozni, mégis itt van velem, és meghatározza mai éneket. Minden döntést, amelyet a jelenben hozunk meg, a múltban előállott helyzet vagy tényező befolyásol, amely lehet kedvező vagy kedvezőtlen a jelen eseményeire. A jelen döntései pedig a jövőt befolyásolják. A múltat Isten sem teheti meg nem történtté.

Minden, ami van, csak úgy van, hogy Istennel együtt lehet. Ez a szemlélet teljesen más világlátást eredményez, mint a hagyományos keresztény szemléletű filozófiák és teológiák, ahol Isten a világgal szemben álló „egészen más”. A process elgondolásban Isten a lehetőségeket kinyitó, a valóságot magában foglaló, befogadó-kiegészítő Szeretet.

Whitehead számára ez azt eredményezte, hogy filozófiai munkásságát az angolszász empirizmus hagyományaihoz visszatérve folytatta. Elfogadja David Hume deszubsztancializáló törekvéseit, de nem fogadja el az önállóan létező szubsztancia tételezését sem a materiális, sem a szellemi közegben. Nem dolgok, hanem folyamatok jellemzik a világot, és ezek adják a filozófiai reflexió témáját.

Whitehead egyszerű matematikai példán szemlélteti a folyamatok jellemzőit. Tudjuk, hogy egy axiomatikus rendszerben a $2 \times 3 = 5 + 1$ egyenlőség tautológia, hiszen az axiomákból ellentmondás-mentesen következik a $2 \times 3 = 6$ és az $5 + 1 = 6$, valamint az összekapcsolásukból adódó $2 \times 3 = 5 + 1$ állítás. Axiomatikus rendszerben az állítás nem tartalmaz semmi újat, ellentmondás-mentességét pedig tautologikus volta okozza. Ezzel szemben Whitehead

azt mondja, hogy lépünk ki az axiomatizált világból, és így a 2×3 , valamint az $5 + 1$ két különböző dolgot jelentenek. Mindkét dolog egy-egy folyamatot jelenít meg, amelyekben bizonyos egységek – esetünkben pozitív egész számok – kapcsolódnak össze műveletek révén, és valamilyen állapotot vesznek fel. Esetünkben ez az állapot a „6” nevű tulajdonsága bizonyos mennyiségeknek. A fenti értelemben az egyenlet két oldala ugyan „egyenlő” egymással, ám két különböző folyamatot jelent, amelyekben nem azonosak sem a szereplők, sem a műveletek. Ez azt jelenti, hogy a „6” nevű végeredmény többféle – lényegében végtelen sok – folyamat eredménye lehet.

Ha a világ – a példában a számok világa – nem axiomatizált, akkor a „6” nevű szám csak akkor és annyiban létezik, amennyiben egy folyamat minőségét, „eredményét” jelenti. A „6” nevű szám nem létezik, hanem megvalósul. A megvalósulás végtelen sok módon történhet, de végtelen sok az a mód is, amely szerint nem tud megvalósulni. Az eseményeknek „relevanciájuk” van a „6” nevű számhoz, s ha ez a relevancia valós, akkor a „6” nevű szám megvalósul. Ez a példa arra mutatott rá, hogy a természetbölcselet alapszava nem a lét, hanem a „valamivé levés”, az angol terminológia szerint: nem a „being”, hanem a „becoming”.

Ez az oka annak, hogy a Whitehead filozófiáját „folyamatfilozófiának” nevezzük. A folyamat további elemzése során arra juthatunk, hogy minden folyamat sajátos helyzettel kezdődik, amelyben feltárul a jelen levő dolgok összekapcsolhatóságának és valószínű kimenetelének lehetősége. A folyamat végén sajátos kielégülés következik be, amely egyben a folyamat megszűnését is jelenti. A dolgok a romlandóság martalékává válnak a folyamatokban, és a semmibe zuhannak. Ennek ellenére a megsemmisülő folyamatok valami különös módon újabb folyamatok kiinduló adatai lesznek, s ilyen módon megőrződnek. Ez a hétköznapi megfigyelés, amely szerint a tegnapi éneket visszahozni ugyan már nem tudom, de mégis itt van velem, és a mai éneket meghatározza, folyamatfilozófiai értelemben metafizikai csoda, amelyet nem értékelünk kellőképpen. Mint láttuk, a folyamatok végeredményét jelentő dolgok megsemmisülve őrződnek meg, és így sajátos „objektív hallhatatlanságra” tesznek szert. A kiinduló példában említett „6 nevű szám” abban az értelemben örök, hogy bármikor megvalósulhat, és bizonyos folyamatokban lehetetlen, hogy ne valósuljon meg.

A 2×3 és az $5 + 1$ azt jelentik, hogy 6. Az ilyen dolgokat, mint amilyen a 6, a folyamatfilozófiában „örök tárgyaknak” nevezzük. Az örök tárgyak kissé hasonlítanak Platón ideáihoz – Whitehead tudatosan platonista –, de

alapvetően mások abban az értelemben, hogy nincs önálló létük, nem elvont szubsztanciák.

A folyamatban végül is ezen örök tárgyak konkrécioja (összenövése) valósul meg. Az események tapasztalása szintén esemény, sőt minden más esemény ebben lesz hozzáférhető az ember számára. A tapasztalásnak van egy tárgyiasítható szemlélete, és van egy nem tárgyiasítható szemlélete. A tárgyiasítható szemlélet azt jelenti, hogy a tapasztalatban fogalmilag megragadható tulajdonságok, minőségek állnak közvetlen rendelkezésre. Egy asztal esetében például színe, mérete, alakja stb. nyelvtanilag tárgyiasítható módon lehetnek adottak a tapasztalatban. E tárgyiasítható szemléletben összegyűjthető adathalmaz olyan masszív lehet, hogy sokak számára úgy tűnhet: kimerítően megoldja a tapasztalás feladatát. Abban az esetben azonban, ha figyelmünket az esetleg már teljesen magától értetődőnek tekintett dolgokra összpontosítjuk, a tapasztalat jelentése és értelme kitágul. A tapasztalat nem tárgyiasítható valósága olyan, amit Erich Heintel „transzcendentális differenciának” nevez. Ugyanis az a tény, hogy a folyamatokban valamiképp az örök tárgyak összekapcsolódása valósul meg, csak úgy lehetséges, ha ezek össze is kapcsolhatók. A konkrécio rendelkezik bizonyos elvekkel és behatárolásokkal. Az, hogy az elvont örök tárgyak a maguk elvontságában is összekapcsolhatók, metafizikai oldala a konkrét eseményeknek. A konkrécio rendezőelvén túl a konkrét esemény sajátos, egyedi „kezdeti céllal” indul, amely a megvalósulás konkrét feltételeit és a kimenetel konkrét lehetőségeit fogja át. A megvalósulás után semmibe zuhanó események megőrzése a tapasztalat nem tárgyiasítható valóságának harmadik aspektusa. Folyamatfilozófiai értelemben ez a nem tárgyiasítható valóság az isteni, illetve Isten keze nyoma a tapasztalaton. *Isten tehát jelen van a tapasztalatban, de nem úgy, mint a játék egyik szereplője, hanem úgy, mint a játéktér és a szabályrendszer együttesen.*

Jobban megfigyelve a tapasztalat ezen isteni összefüggéseit, észrevehetjük, hogy az örök tárgyak összekapcsolhatóságának elve a gyakorlatban egyfajta párbeszédes formában érvényesül. Isten a dolgok konkrét létrejöttében mindig új és új konkrécios lehetőségeket tár fel. Ahogyan a „6 nevű szám” 2 x 3-ként és 5 + 1-ként is megvalósulhatott, úgy a folyamat szereplőinek szándékára válaszolva újabb és újabb összekapcsolódási lehetőségek tűnnek fel. Az, hogy a megvalósulás lehetőségeinek száma és módja a feltett kérdéstől is függ, rávilágít az eseményekben levő dinamikára is. Ami létrejön, az a maga változatosságában ugyan az „örök tárgyak” összekapcsolhatóságán alapul, ám konkrécioja az Isten és az ember közötti párbeszéd műve. Így az

események – Pierre Teilhard de Chardin fogalmát kölcsönözve – isteni miliőbe ágyazva valósulnak meg. *Minden, ami van, úgy van, hogy csak Istennel együtt lehet.* Ez a szemlélet teljesen más világlátást eredményez, mint a hagyományos keresztény szemléletű filozófiák.

A hagyományos arisztotelészi-tomista felfogást a Descartes-féle koordináta-rendszer modellezi, amelyben a két tengely a testi és a szellemi valóságot két különálló, nem keveredhető szubsztanciának jeleníti meg. Az ember célja, hogy a testieket minél inkább legyőzve olyan pontokon haladjon át a koordinátasíkon, amelyben az „isteni koordináták” értékei egyre nagyobbak. Hogy ezt valamilyen segítséggel vagy pedig önerőből valósítja-e meg, most mellékes, mert a lényeg az, hogy Isten a világgal szemben álló „egészen más”.

Ezzel szemben a folyamat filozófia modellje a számegeyenes. A világ eseményei a számegeyenesen lévő racionális számokon mennek végbe. A racionális számok „mindenütt végtelen sűrűn” helyezkednek el a számegeyenesen, s ennél fogva úgy tűnik, hogy azt teljesen kitöltik. Sok művelet korlátlanul végezhető el a racionális számokon, s úgy tűnhet tehát, hogy a racionális számok világa kerek, problémamentes. Minden megmagyarázható, minden megoldható. Csupán alaposabb utánagondolással lesz nyilvánvaló, hogy a számegeyenes a végtelen sűrűn elhelyezkedő racionális halmaz ellenére végtelen üres. Ugyanis a számegeyeneset a racionális és az irracionális számok együttesen töltik meg, és a valós számtestet alkotják. A racionális számokon végbemenő folyamatok tágabb összefüggésben a valós számokon végbemenő folyamatok. Sőt ha a racionális folyamatokat a valós számokon értelmezzük, végtelenül kitágul az a mozgástér, amelyben folyamat egyáltalán végbemehet.

Charles Hartshorne, a neves amerikai unitárius process-teológus ezt a befogadó-kiegészítő isteni világot nevezte „panenteista” világnak.¹ A $\pi\alpha\nu \dot{\epsilon}\nu \theta\acute{\epsilon}\varphi$ azt jelenti: minden Istenben van. Minden Isten jelenében zajlik. De ez az Istenben való lét nem jelenti azt, hogy Isten ellenőrző hatalomként uralná a világot. Ellenkezőleg: ami kirekeszt – az gyűlöl. Ami befogad – az szeret. A befogadó-kiegészítő Isten szereti a világot. Ez a szeretet rábeszélő, érvelő módon tárja fel a valóság újabb és újabb lehetőségeit az ember előtt. Ez a szerető és befogadó Isten elfogadja és elszenvedti a világot. A tapasztalatban

¹ Hartshorne, Charles: *The Divine Relativity: A Social Conception of God*. The Terry Lectures Series. Yale University Press, New Haven 1982.

Isten konkrét Istenként van jelen. Gyászunk az ő gyásza, örömünk az ő öröme. Whitehead ezt Isten „következménytermészetének” nevezi.

Ez a talán kevésbé szerencsés megfogalmazás Isten konkrét jelenvalóságára utal, és nem azonos a görög φύσις fogalmával. Következménytermészetében tehát Istenre az jellemző leginkább, hogy szeret. Nemcsak úgy általában, hanem cselekvő módon. *Ő nem a szeretet elve, hanem Az, Aki szeret.* Szeretete választ adó és teremtő mivoltában mutatkozik meg. Isten nemcsak úgy általában szereti a világot és benne az embert, hanem cselekvő módon. *Ő az, aki szeret.* Szeretete megmutatkozik választ adó és teremtő voltában (angolul: “responsive love”). A process teológusai ezt a kifejezést használják Isten természetére vonatkozóan, és ez a válaszadás, teljessé tevés, rokonszenv és felelősségvállalás attitűdjét jelenti.

Az arisztotelészi-tomista vallásfilozófia a transzcendens tengelyen levő „egészen másnak” értelmezi Istent. A folyamatfilozófia a lehetőségeket kinyitó, a racionális számokat magában foglalva kiegészítő számegyenessel modellezi Istent. Így tehát Isten magában foglal és kiegészít. Ebben a világban Isten nem az „egészen más” transzcendens létező, de nem is a világ egy részét vagy akár minden részét átjáró immanens valóság. Mint ahogyan a racionális számnak nem kell tudnia, hogy mélyebb összefüggésekben a valós számtest tagja, éppúgy történhetnek az események Isten szándékos vagy tudatlan figyelmen kívül hagyásával is.

A folyamat filozófia istene nem néma. Charles Hartshorne élesen elhatárolja magát a deistáktól. A folyamatfilozófia szerint nem is jöhetne létre semmi, ha Isten néma lenne. *Szeretetében válaszol, felelősséget vállal és teremt.* A folyamatfilozófiában ő a teremtés kulcsfogalma. Mivel a világ események hálózataként állnak össze, és csupán állapotátmenetek léteznek, a világ nem lehet befejezett. A teremtés önmagában is folyamat, sőt inkább minden folyamat teremtés. Még a romboló folyamatok is idetartoznak, csupán ellenkező előjellel. A folyamatban az örök tárgyak megvalósulása, definíciója történik. Az örök mindig a folyamatban jön létre, teremtődik meg. Mivel az örök tárgyak és a velük releváns folyamatok száma is végtelen, a teremtés mindig hordoz valami újat. A teremtés nem csupán külső dolgokat definiál. Definiálja magát az embert is, sőt Isten is definiálja magát a teremtésben. *Mivel a teremtés is szeretetben valósul meg, Isten bizonyos szabadságot hagy az embernek.* Hogy valódi teremtés jöjjön létre, és ne rombolás, ez az emberen múlik. Isten a feltételek és az együttműködés megadásával siet az ember segítségére, de nem töri le az emberi aktivitást. A teremtés visszahat Istenre. Visszahat úgy is, hogy

a semmibe zuhanó, elmúló eseményeket Isten emlékezete gyűjti össze és őrzi meg. Visszahat azonban úgyis, hogy a létrejövő új az isteni céllal releváns módon okoz örömet, kiteljesedést. És végül visszahat úgy is, hogy rombolás zajlik, és fájdalom, kín van a folyamatban. Isten az ő következménytermészetében szenved el ezeket a kínokat. Isten a „résztvételi szenvedőtárs”.

Isten tehát mint következménytermészet meglehetősen különbözik a hagyományos istenképektől. Isten relatív, nem mindenható, de mindenben részt vevő; nem örök, de vég nélküli; nem mindenek fölötti, de mindenek melletti.

Ez tehát Istennek a tapasztalatban adott konkrét természete. Mint ahogyan a folyamatok végeredményeinek elvonatkoztatását „örök tárgy”-nak nevezzük, úgy Isten folyamatosan alakuló és változó valóságának elvont megfogalmazásait „Isten őstermészetének” nevezzük. Isten a maga elvonatkoztatottságában mindenekelőtt az örök tárgyak összekapcsoló ereje. Örök, tökéletes, változatlan, mindenható és mindentudó. Ha elvonatkoztatjuk a konkrét természetében vég nélküli Isten állandó jelenlétét, akkor örökkévalóságnak nevezzük. A mindent magában foglaló, feleletet adó szeretet elvont megfogalmazásban: a tökéletesség. A folyton alakuló és befogadó isteni szeretet absztrakt szinten változatlan valóság. Isten mint a potencialitások összefogó és rendező ereje, mindentudó és mindenható. Isten őstermészete tehát nem valamiféle feltétele az örök tárgyak összekapcsolódásának, hanem maga ez az összekapcsolódás.

Igen fontos megjegyezni, hogy a két természet se nem „kettős istenség”, se nem mutat a kalcedóni dogmára emlékeztető megfogalmazások irányába. Elsősorban a természettudományokból vett módszertani megoldásról van szó. Mint ahogyan a körmozgás dinamikai leírásában a centrifugális erő léte vagy nem léte a koordináta-rendszer kezdőpontjának helyétől függ, ugyanígy Isten őstermészete, illetve következménytermészete a folyamathoz viszonyított helyzetünk alapján fogalmazódott meg.

Jóllehet a folyamatfilozófia nem tartozik a legnépszerűbb irányzatok közé, bizonyos körökben rendkívül népszerű. Alfred North Whitehead filozófiáját a kontinensen túl misztikusnak tartják, fogalmait pedig bonyolultaknak. Ez a filozófia esetleg ijesztőnek tűnhet a teológusok számára. Az a kör azonban, amelyik épít eredményeire, elsősorban a filozófiai vázlatosságát használja ki.

A folyamatteológusok egyöntetűen állítják, hogy ez az egyébként valóban bonyolult filozófia közelebb áll a biblikus gondolkodáshoz, mint sok más népszerű teológiai irányzat.

Nem céлом a folyamat filozófiai-teológiai szempontú értékelése. Tanulmányomban azt a néhány gondolatot igyekeztem kidomborítani, amely az Isten-kérdés felvethetősége szempontjából jelentős a folyamatfilozófiában.